

ВИХІД УНР З ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (МИРНИЙ ДОГОВІР З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ)

З часу проголошення незалежності України наприкінці ХХ ст. йде жвавий пошук шляхів об'єктивно-наукового висвітлення процесів українського державотворення – формування внутрішньої політики та міжнародної діяльності. Процес не з легких, якщо мати на увазі ту спадщину, яка дісталася сучасним суспільствознавцям. З одного боку, нашарування тоталітарної ідеології ніби успішно усуваються, з іншого ж боку, українське суспільство покищо нездатне остаточно від неї позбутися, тим паче, що деякі політичні сили в країні взяли на себе невдячну роль довести українському народові його неспроможність самостійно вирішувати проблему становлення й розвитку своєї державності і, відповідно, формувати свою внутрішню й зовнішню політику.

Нині, коли відзначається 90-літній ювілей Брест-Литовського (Берестейського) мирного договору УНР з державами Четверного союзу, доцільно було б на прикладі цього договору хоча б побіжно зупинити увагу на перших кроках української незалежної, краще мабуть сказати незалежницької, зовнішньої політики України. Саме під час переговорів з представниками Четверного союзу про мир у Києві ухвалено IV Універсал, за яким Україна стала “самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”¹, що дозволило українській делегації виступити на мирних переговорах представником незалежної в міжнародно-правовому розумінні держави.

Так чи інакше, про мирний договір від 9 лютого 1918 р. писали українські вчені і в Україні, і поза нею. Очевидно, тут немає особливої потреби вдаватися до детального аналізу, хто, коли і що написав про нього. Можливо варто лише зазначити, що майже десять

МАКАР Ю. І.,
доктор історичних
наук, професор

*Чернівецький
національний
університет
імені Юрія Федьковича*

років тому київський науковець Микола Несук опублікував досить цікаву монографію *“Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр.”*². Вона є чи не найповнішою розвідкою в новітній історії України на цю тему. До речі, достатньо документально аргументованою.

На жаль, так склалося, що протягом століть українці не були суб’єктом, а лише об’єктом міжнародної політики. Хто в цьому винен? Чи заповідні сусіди, чи ми самі? А можливо, те й інше разом? Чи потрібно зараз ці питання з’ясувати? Відповідь вочевидь треба було б шукати довго. Одна річ незаперечна. Потрібно добре засвоїти уроки історії. Збудувати державу з усіма належними їй ознаками внутрішнього та міжнародного життя.

На початку ХХ ст. здійснено спробу вибороти незалежність України. Революції 1917 р. в Росії сприяла цьому. Виникла і почала розвиватися Українська Народна Республіка. Одним з найважливіших і перших її заходів на міжнародній арені стало власне підписання в Бересті 9 лютого 1918 р. (27 січня за ст. ст.) мирного договору з державами Четверного союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Підписання угоди проходило в надзвичайно складних умовах. Жовтневий переворот у Росії привів до влади більшовиків, які будь-що хотіли утримати Україну у своїх руках. УНР не могла бути простим спостерігачем подій, що розвивалися на її території за участю військових сил обох протиборчих угруповань – Антанти і Четверного союзу. Останньому, особливо Німеччині та Австро-Угорщині, участь УНР в переговорах і, як виявилось, укладення з нею мирного договору, зважаючи на становище на фронтах Першої світової війни, було надзвичайно бажаним³.

Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, а після ухвали ІV Універсалу – Рада народних міністрів, добре розуміли за обставин, що склалися, значення припинення воєнних дій на українських землях та об’єднання їх в єдину соборну Українську державу. Тому, як тільки більшовицька влада Росії розпочала переговори з державами Четверного союзу, Центральна Рада також це зробила в листопаді 1917 р., на що вказують документи⁴. На території України проти військ Четверного союзу діяли Південно-Західний і Румунський фронти, які стараннями Центральної Ради об’єднано в Український фронт. Але ще до того влада УНР вела переговори з військовим командуванням Центральних держав на території України⁵. Щоправда, з документів Центральної Ради видно, що їй важко було зорієнтуватися, з ким мати справу в самій колишній Російській імперії, у зв’язку з тим, що на її теренах діяв цілий ряд урядів. Більшовицький, на чолі з В. Леніним, розглядався як один з них. Українські політики загалом вважали, що Україна повинна брати безпосередню участь у

Брест-Литовських переговорах, оскільки це прямо стосувалося її життєвих інтересів. Зокрема, на засіданні Малої Ради 21 листопада 1917 р. ухвалено спеціальну постанову, в якій зазначалося: “1) що справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади; 2) що спроби утворення такої влади до сього часу не вдалися; 3) що при сучасних обставинах така влада може утворитися лише в процесі переведення миру”⁶.

Зважаючи ще на той час Україну складовою частиною загальної федерації, Центральна Рада, відносячи справу укладення миру з Центральними державами до компетенції “федеральної влади”, разом з тим ухвалила: “1) послати представників від Генерального Секретаріату на фронти для ведення переговорів в справі перемир’я; 2) звернутися зараз же від імені Української Народної Республіки як до союзних, так і до ворожих держав з пропозицією розпочати мирні переговори, довівши про це до відома нейтральних держав; 3) одночасно повідомити про це Раду народних комісарів та правительства інших республік Росії для координації ведення цієї справи”⁷.

На засіданні Малої Ради 9 грудня 1917 р. з повідомленням Генерального Секретаріату щодо укладення миру виступив О. Шульгин. Він підкреслив, що “представники “Совета народных комиссаров”, незважаючи на сповіщення про те, що для участі в переговорах мають приїхати делегати правительства України, самі підписали загальне замирення без всякої згоди з правительством Української Народної Республіки”⁸. Далі в повідомленні підкреслювалося, що “коли “Совет народных комиссаров”, згідно з останнім пунктом умов загального замирення, розпочав в Бересті-Литовському мирові переговори з правительствами Германії, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії – Генеральний секретаріат іменем Української Народної Республіки заявляє...”. Всього О. Шульгин у заяві виділив дев’ять пунктів щодо загального миру. У ній наголошувалося, що УНР “виступаючи самостійно в справах міжнародних в особі свого правительства, яке повинно пильнувати інтереси народу українського, повинна взяти участь нарівні з іншими державами у всіх мирових переговорах”, що влада Раднаркому “не поширюється на всю Росію, а разом з тим мир між державами, що воюють з Росією, може стати обов’язковим для України тільки тоді, коли умови цього миру буде прийнято і підписано” самою Україною. Загалом інформацію генерального секретаря з міжнародних справ Мала Рада схвалила, зобов’язавши уряд “вжити всіх заходів для створення об’єднаного представництва республік та державне організованих областей Росії”⁹.

Генеральний Секретаріат УНР на своєму засіданні 11 грудня 1917 р. затвердив склад делегації, яка мала вести переговори в Брест-Ли-

товську і укласти там мирний договір. До неї увійшли Микола Порш, Всеволод Голубович, Кость Мацієвич, Микола Левитський (у тексті документа – Левицький), Микола Любинський, Олександр Севрюк, а також експерти з економіки, фінансів, торгівлі¹⁰. На переговори до Брест-Литовська делегація УНР прибула 1 січня 1918 р. в складі Всеволода Голубовича (голова), Миколи Левитського, Миколи Любинського, Михайла Полоза (Полозова) та Олександра Севрюка¹¹. До речі, згодом всі, крім О. Севрюка, який загадково загинув 1941 р. в залізничній катастрофі, були репресовані і закінчили свій життєвий шлях у радянських концтаборах. Німецьку делегацію на переговорах очолював державний секретар закордонних справ Ріхард фон Кюльман, а його заступником був генерал Макс Гофман, що представляв головне командування. Головою австро-угорської делегації був міністр закордонних справ Оттокар Чернін, болгарської – спочатку міністр Попов, а потім – прем'єр уряду Василь Радославов. Туреччину представляв посол в Берліні Гаккі і державний секретар Мессім-Бей. Російську делегацію спочатку очолював Абрам Йоффе, а потім його замінив Лев Троцький. До делегації входили Лев Каменев (Розенфельд), історик Михайло Покровський та ін.¹².

По прибутті повного складу української делегації до Бреста їй довелося спочатку врегулювати стосунки з делегацією радянської Росії, яка намагалася ігнорувати державні інтереси УНР, змінюючи свою позицію щодо визнання Української держави, перенесення переговорів до Стокгольма тощо. Але, незважаючи на поведінку “представників народних комісарів, українська делегація, після довгих нарад поміж собою, все-таки вирішила по можливості підтримувати з представниками народних комісарів єдність у своїх заявах на пленарних засіданнях, зважаючи при тому на надзвичайну трудність політичних обставин”¹³.

Офіційне визнання повноважень української делегації відбулося 12 січня 1918 р., коли австро-угорський міністр О. Чернін заявив від імені делегації Четверного союзу, що вони визнають “українську делегацію самостійною і повноважним представником самостійної Української Народної Республіки. Формальне ж визнання чотирма союзними державами Української Народної Республіки самостійною державою буде зазначене в мирному договорі”¹⁴. До речі, заяву з цього приводу зробив Л. Троцький, сказавши, що “російська делегація... не бачить жодних перешкод до самостійної участі делегації Генерального секретаріату (тобто УНР – Ю. М.) в мирних переговорах”¹⁵.

Проте, як показало життя, радянська Росія, декларуючи право народів на самовизначення, не збиралась його дотримуватися, передовсім стосовно України. Події найближчих днів це

підтвердили. Л. Троцький наполіг на перерві в переговорах до кінця січня, оскільки російська сторона повинна була визначитися стосовно важких для неї умов миру, висунених представниками Четверного союзу. Але, разом з тим, затягуючи переговори, Раднарком Росії намагався виграти час, щоб взяти під свій контроль якомога більшу частину території України включно з Києвом, щоб вимагати заміни на переговорах делегації УНР делегацією проголошеної наприкінці грудня 1917 р. в Харкові “радянської УНР” (майбутньої УРСР)¹⁶.

Переговори поновлено 30 січня. Керівник делегації російського Раднаркомом Л. Троцький заявив, що до складу його делегації увійшли представники українського радянського уряду Є. Медведєв і В. Шахрай. За деякими даними навіть з'явилася окрема делегація Народного Секретаріату – радянського українського уряду, створеного в Харкові¹⁷. Керівник російської делегації переконував учасників переговорів, що більша частина України контролюється цим урядом. Тому мирний договір, підписаний делегацією Центральної Ради не можна розглядати, як мир з УНР. Але на той час Центральна Рада вже ухвалила IV Універсал, за яким Україна проголошувалася незалежною суверенною державою. О. Севрюк, який виконував обов'язки голови української делегації, ознайомив учасників переговорів з ним і зажадав формального визнання УНР самостійною, ні від кого не залежною державою¹⁸. Австрійський міністр О. Чернін від імені Четверного союзу заявив про визнання Української Народної Республіки незалежною і суверенною державою, з якою можна укласти міжнародні договори¹⁹.

Наступного дня, тобто 31 січня, під головуванням Оттокара Черніна відбулися переговори між німецькою, австро-угорською і російською радянською делегаціями. Зокрема, розглядалося питання про визначення кордонів України. Чернін ознайомив російську делегацію з позицією української делегації, яка збирається вести переговори з цього питання самостійно і самостійно його вирішувати. Він же заявив, що, на думку Центральних держав, питання кордонів між Україною і Росією повинно погоджуватися між Києвом і Петроградом. Але, що стосується кордонів між Україною і Польщею, то ця проблема не повинна бути предметом якихось особливих українсько-російських консультацій. У відповідь керівник російської радянської делегації Лев Троцький заявив різкий протест. За його твердженням, з усіх територіальних питань повинна бути єдність поглядів між російською делегацією і делегацією УНР, і не лише російсько-українського кордону. Підсумовуючи дебати, О. Чернін зауважив, що зміст і спрямованість заяви Л. Троцького роблять подальший розгляд питання неможливим без участі представників делегації УНР²⁰.

По суті справи, йшлося про те, чи мирний договір Четверний союз мав би укладати разом з радянською Росією і УНР, чи зокрема з кожною з них. Тому то 1 лютого 1918 р. учасники переговорів на черговому пленарному засіданні під головуванням представника Болгарії П. Ганчева розпочалося з виступу нового голови делегації УНР О. Севрюка, який нагадав учасникам засідання про нещодавне визнання повноважень делегації УНР, відповідно, визнане Раднаркомом Росії, представниками Четверного союзу, а також Францією і великою Британією, які акредитували своїх дипломатичних представників при уряді УНР. Щодо позиції Л. Троцького з українського питання, то О. Севрюк констатував цілковиту суперечність між попередніми і останніми його заявами. Визнаючи попередньо незалежність УНР, Троцький фактично визнав й те, що влада російського Раднаркому не поширюється на Україну. Тепер же він заявляв, що будь-яка угода між Україною і Центральними державами неможлива без згоди радянської російської влади. О. Севрюк довів також маріонетковий характер “харківського уряду”.

Після виступу О. Севрюка головування надав слово Л. Троцькому, але той передав його О. Медведєву, як представнику “харківського уряду”, який повністю солідаризувався з російською делегацією (зрештою, був у її складі). Тон його виступу був фактично антиукраїнським з точки зору національних інтересів Української держави. Наприкінці свого виступу він підтвердив позицію Л. Троцького про те, що “український народ” не визнає будь-якої угоди УНР без її схвалення з боку радянської Росії.

Після того виступив ще один член делегації УНР – М. Любинський, який на завершення сказав, що “широкі маси трудового народу, який знаходиться по обидва боки фронтової лінії, самі вирішать, хто із нас правий, а хто винуватий, хто соціаліст, а хто контрреволюціонер, хто будує, а хто руйнує вже збудоване”.

Виступи О. Севрюка і М. Любинського справили належне враження на присутніх. Стало цілком зрозумілим, що єдиного мирного договору з Україною і Росією не може бути²¹.

Незважаючи на величезні труднощі в становленні Української держави переговори в Бресті завершилися для неї цілком успішно. Договір, укладений 9 лютого 1918 р. з державами Четверного союзу, відкривав нові можливості для зміцнення позицій України на міжнародній арені. Цей акт, по-перше, визначав умови миру і припинення війни, що, у свою чергу, сприяло вирішенню проблем внутрішнього життя України. А, по-друге, будучи актом зовнішньополітичного і внутрішнього курсу, цей договір зміцнював правовий статус Центральної Ради та її уряду в протиборстві з більшовицькою загрозою²².

Мирний договір з боку Німеччини підписав державний секретар Р. фон Кюльман, Австро-Угор-

щини – міністр закордонних справ О. Чернін, Болгарії – голова уряду Василь Радословов та інші члени делегації, Туреччини – великий візир Талатпаша з членами делегації. А за уряд УНР угоду підписали члени Центральної Ради О. Севрюк, М. Любинський та М. Левитський (у тексті – Левицький)²³.

Договір припиняв стан війни, визначав кордони УНР з Австро-Угорщиною, а також врегулював усі питання припинення воєнних дій, виведення військ, встановлення дипломатичних стосунків. Значна увага в ньому приділялася також врегулюванню економічних взаємин, до Мирного договору долучався Додатковий договір, яким конкретизувалися питання взаємних стосунків України з державами Четверного союзу²⁴. Крім того, між УНР і Австро-Угорщиною було підписано таємну угоду щодо Східної Галичини і Буковини²⁵.

Через 90 років після укладення миру УНР з Центральними державами на нього можна споглядати як на факт давно минулих часів, але історія України періоду УНР тільки починає вивчатися. У даному випадку не доводиться говорити про окремі “білі плями”, а швидше – про суцільне велике невідоме. За роки незалежності українськими вченими зроблено вже чимало: опубліковані документи і матеріали Центральної Ради, цілий ряд розвідок про Українську революцію, УНР загалом тощо. Проте – це лише початок роботи.

З цієї точки зору Брест-Литовський мирний договір є досить суттєвою сторінкою нашої історії. Тепер вже ні в кого немає сумніву, що його підписання виявилось явищем кон’юнктурним і в силу тодішніх обставин договір практично не набрав чинності. Перед усім, укладаючи його, УНР формально стала на шлях сепаратизму, що могло викликати невдоволення держав Антанти. З іншого боку, вона не могла вдіяти інакше, оскільки народ у своїй масі вимагав миру, що дуже зручно використовували більшовики. Держави Четверного союзу, перш за все Німеччина і Австро-Угорщина, також переживали чималі труднощі. Загалом було вже зрозумілим, що війна закінчиться не на їх користь. Вони її продовжували за інерцією. Австро-Угорщина і Німеччина, особливо перша, гостро відчували нестачу харчів і сировини. Ось, наприклад, про що телеграфували з Відня до делегації в Бресті: “Без українського збіжжя катастрофи оминати не можна. На Україні є харчі, і якби ми могли їх звідти дістати, тоді можна би оминати чогось найгіршого... без привозу ззовні за кілька тижнів почнеться масова смерть”²⁶.

Проте, становище УНР було незрівнянно важчим. Розуміючи це, німецькі і австрійські представники на переговорах у Бресті намагалися нав’язувати українцям свою позицію. Зокрема, вони вимагали обмежити мирний договір ствердженням припинення стану війни, встановлен-

ням дипломатичних стосунків і зобов'язанням України поставити Центральним державам мільйон тонн зерна та харчових продуктів²⁷.

Щоправда, за наполяганням української делегації цей диктат не здійснився і мирна угода вийшла для України сприятливою. Центральні держави підтримали її територіальні вимоги. Стаття друга угоди, наприклад, визначала кордони між УНР і Австро-Угорщиною такими, якими остання мала їх з колишньою Російською імперією. Тобто, до України не відходили Галичина і Буковина.

Зате, далі кордон України встановлювався від Тарногороду, по лінії Білгораї, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Кам'янець-Литовський, Пружани, Вигонівське озеро. Власне, Холмщина з Підляшшям визнавалися інтегральною частиною УНР²⁸.

Ще до підписання мирної угоди українська делегація наполегливо домагалася приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя. Ці вимоги базувалися на рішеннях Всенародного з'їзду Холмщини, котрий відбувся у вересні 1917 р. в Києві. У ньому взяли участь 276 делегатів, що представляли понад 300 тис. українців, переважно вивезених у 1915 р. під час воєнних дій у глибину Російської імперії. Делегати з'їзду підтвердили, що визнають себе і тих, кого вони представляють, невід'ємною частиною українського народу. Тому Холмщина повинна належати до України.

Що ж стосується Буковини, зокрема її північної частини, заселеної українцями, та Східної Галичини, то австро-угорські власті обіцяли виділити їх в окремий коронний край у складі своєї держави не пізніше літа 1918 р.²⁹.

Загалом, мирний договір УНР з Центральними державами не мав принизливого, чи надмір обтяжливого характеру на відміну від договору радянської Росії з тими державами, підписаного 3 березня 1918 р. Саме за ним вона повинна була визнати законність уряду УНР та укладений ним договір 9 лютого 1918 р. Радянська Росія повинна була негайно вивести свої війська з території України, припинити будь-яку агітаційно-пропагандистську діяльність проти уряду та громадських установ УНР, а також укласти з нею мирний договір³⁰.

Рішення розпочати мирні переговори з радянською Росією українською стороною було ухвалено 30 березня 1918 р. Проте, поки погоджувалося питання про їх місце, УНР замінила Українська Держава на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. Переворот стався внаслідок нездатності Центральної Ради вирішувати питання державного будівництва, подолання суспільно-

політичного хаосу та економічної кризи. Гетьманський уряд мав намір припинити радикалізацію суспільних настроїв, спрямувати життя суспільства в правове поле. Але у сфері зовнішньополітичної діяльності політика гетьманської влади не відрізнялася суттєво від тієї, яку здійснювала Центральна Рада. Зокрема, гетьманський уряд зобов'язувався виконувати умови Брестського миру³¹. Під час переговорів з радянською Росією, які тривали до жовтня, сторони так і не розв'язали тих питань, які повинні були вирішити. Це стосується проблеми кордонів, міждержавних відносин, безпрецедентного втручання Росії у внутрішні справи України тощо. 11 листопада 1918 р. підписано угоду про вїзд з України російської делегації за умови "вільного і безпечного пропуску державних потягів на Україну і визволення тих громадян, кого буде вимагати український уряд"³². Так безрезультатно закінчилися українсько-російські переговори 1918 р. Мирної угоди не було укладено. Але, тим не менше, вони являли собою певне досягнення молоді української дипломатії. На них значний вплив мала політика російських більшовиків, які намагалися поширити "світову соціалістичну революцію" на інші країни, що певною мірою прискорило процес самовизначення й державної незалежності України.

Що ж стосується Брестського договору від 9 лютого 1918 р., то він фактично не набрав чинності з ряду причин, поза як він мав тимчасовий, кон'юнктурний характер. Австро-угорський уряд, наприклад, 4 липня 1918 р. анулював таємну угоду з УНР про Східну Галичину і Буковину, нібито через те, що Україна не поставила обумовленої кількості зерна. Насправді, причини анулювання мали політичний характер. Уклавши навесні 1922 р. Раппальський договір з радянською Росією, Німеччина оголосила Брестський договір з Україною недійсним. Австро-Угорщина розпалася. Туреччина, уклавши 1922 р. договір з УРСР, скасувала Брестську угоду з УНР. Наскільки відомо, Болгарія офіційно його не скасувала.

Радянська Росія, підпорядкувавши собі Україну, намагаючись закріпити за собою терени колишньої імперії, інспірувала утворення СРСР. Втрата Україною ще на довгі десятиріччя незалежності аж ніяк не перекреслює важливості перших зовнішньополітичних кроків, здійснених її урядами.

У наші дні багато з тоді нерозв'язаних питань вже або вирішені, або мають бути вирішені. А те, що відбувалося на початку ХХ ст. має стати належним уроком для українських політиків тепер – на початку ХХІ ст.

ПОСИЛАННЯ

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 103.

- ² Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. – Київ: Політична думка, 1999.
- ³ Несук М. Назв. праця. – С. 100-103; Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung un historische Hintergrnde. Band II. – Philadelphia, 1967. – Dok. 239, 240.
- ⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – Док. 218, 219, 220, 247, 248, 249 та ін.
- ⁵ Там само; Ereignisse in der Ukraine. Band II. – Dok. 171, 172.
- ⁶ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 469.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само. – С. 528.
- ⁹ Там само. – С. 528-529.
- ¹⁰ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 13.
- ¹¹ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х томах. – Т. 1. – Львів: Місіонер, 1998. – С. 202-203.
- ¹² Там само.
- ¹³ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 80-81.
- ¹⁴ Ereignisse in der Ukraine. Band II. – Dok. 227. – S. 79.
- ¹⁵ Українська Центральна Рада. Т. 2. – С. 82.
- ¹⁶ Несук М. Назв. праця. – С. 90-99.
- ¹⁷ Ereignisse in der Ukraine. Band II. – Dok. 238. – S. 181-182.
- ¹⁸ Там само. – С. 185.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Ereignisse in der Ukraine. Band II. – Dok. 239.
- ²¹ Ereignisse in der Ukraine. Band II. – Dok. 240; Несук М. Назв. праця. – С. 93-100.
- ²² Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. 36. документів і матеріалів. – Київ-Нью-Йорк-Філадельфія: В-во М.П. Коць, 1999. – С. 6.
- ²³ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 137-138.
- ²⁴ Там само. – С. 137-150.
- ²⁵ Там само. – С. 150-151.
- ²⁶ Цит. за: Верига В. Названа праця. – С. 205.
- ²⁷ Там само. – С. 207.
- ²⁸ Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 138.
- ²⁹ Там само. – С. 138, 150-151; Верига В. Названа праця. – С. 206-209.
- ³⁰ Мирні переговори... – С. 6-7.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – С. 28.